

บทที่ 2

แนวคิด เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษากลุ่มอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำบ้านดอนแก้ว หมู่ที่ 6 ต.ป่าคา อ.ท่าวังผา จ.น่าน ในครั้งนี้ มุ่งเน้นศึกษาการก่อกำเนิดกลุ่ม และพัฒนาการของกลุ่มภายใต้บริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป ภายใต้บริบทเหล่านี้กลุ่ม/องค์กรมีการเคลื่อนไหวอย่างไรที่ทำให้กลุ่มสามารถอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมได้ประสบผลสำเร็จ และสามารถดำรงความเป็นกลุ่ม/องค์กรได้เป็นระยะเวลายาวนาน โดยผู้วิจัยอาศัยแนวคิด เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ ในการอธิบายความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน รวมทั้งปัจจัยที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับองค์กรชุมชน
2. แนวคิดเกี่ยวกับผู้นำชุมชน
3. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
4. แนวคิดเครือข่ายการเรียนรู้
5. เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับองค์กรชุมชน

2.1.1 ความหมายขององค์กรชุมชน

องค์กรชุมชนหรือองค์กรประชาชน นับว่าเป็นกลไกที่สำคัญยิ่งต่อการพัฒนากระบวนการของการพัฒนา ในทศวรรษที่ผ่านมากระแสการสนับสนุนเรื่องความเป็นชุมชนหรือองค์กรชุมชน (localization) ได้กลายมาเป็นกระแสใหญ่กระแสหนึ่งที่ไหลขนานไปกับโลกาภิวัตน์ (globalization) ซึ่ง กาญจนา แก้วเทพ (2538) ได้ชี้ให้เห็นว่าในหมู่บ้านต่างๆ ที่ต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาสังคมวัฒนธรรม ปัญหาสิ่งแวดล้อม ฯลฯ นั้น มักจะมีกลุ่มชาวบ้านอยู่กลุ่มหนึ่งที่ก้าวออกมาเป็นแกนหน้าในการพยายามหาวิธีการต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน พยายามระดมสรรพกำลังต่างๆ ไม่ว่าจะมาจากภายในท้องถิ่น หรือแหล่งความรู้ที่มาจากโลกภายนอก เพื่อทำการแก้ไขปัญหาของชุมชน

โดยอาศัยการพึ่งตนเอง และเป็นตัวของตัวเอง การมีกลุ่มเช่นนี้ดำรงอยู่นั้นเองเป็นตัวอธิบายถึงความสามารถที่ชุมชนชนบทสามารถดำรงอยู่ได้

ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2526) ได้ให้ความหมายขององค์กรชุมชน หมายถึง การรวมประชาชนในหมู่บ้านหรือตำบลในรูปของกลุ่มตั้งแต่สองคนขึ้นไป เพื่อดำเนินกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งตามวัตถุประสงค์ขององค์กรเองหรือสนองวัตถุประสงค์ของชุมชน หรือแม้กระทั่งสนองวัตถุประสงค์ของทางราชการหรือหน่วยงานเอกชนที่ให้การสนับสนุน องค์กรที่จัดตั้งขึ้นนี้อาจตั้งอย่างเป็นทางการ กล่าวคือ ไม่มีกฎหมายรองรับแต่อาจมีระเบียบทางราชการหรือระเบียบที่กลุ่มจัดทำขึ้นมาเอง เพื่อใช้เป็นแนวทางดำเนินกิจกรรมขององค์กร และองค์กรที่เป็นทางการซึ่งจัดตั้งขึ้นมาโดยมีกฎหมายรองรับ อาจเป็นนิติบุคคลหรือไม่เป็นนิติบุคคลก็ได้แล้วแต่กรณี

สมพันธ์ เตชะอธิก (2540) อธิบายว่า องค์กรชุมชน คือ การรวมตัวของชาวบ้าน ตั้งแต่ 2 คน ขึ้นไป หรือต้องการมีความสัมพันธ์กัน โดยอาจอยู่ภายในหมู่บ้านเดียวกัน หรือต่างหมู่บ้านก็ได้ ไม่จำกัดพื้นที่ แต่มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีผู้นำและกิจกรรมพัฒนาร่วมกัน ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การศึกษา สาธารณสุข สิ่งแวดล้อม

นลินี ต้นธูนิศย์ (อ้างใน สมพันธ์ เตชะอธิก, 2540) ได้ให้ความหมายขององค์กรชาวบ้าน ไว้หลายความหมายดังนี้

- 1) องค์กรชาวบ้านในความหมายของการรวมกลุ่มทำกิจกรรมในหมู่บ้าน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ ธนาคารข้าว กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มปศุสัตว์ ฯลฯ
- 2) องค์กรชาวบ้านในความหมายของการรวมกิจกรรมหลายๆกิจกรรมในหมู่บ้าน เข้าด้วยกัน
- 3) องค์กรชาวบ้านในความหมายของการประสานเหมือนกันในต่างหมู่บ้าน เป็นเครือข่ายกิจกรรมต่างหมู่บ้าน เช่น องค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาอีสาน กลุ่มอีโต้น้อย
- 4) องค์กรชาวบ้านในความหมายของการต่อรองกับนโยบายรัฐหรือผลประโยชน์ร่วมกันของชาวบ้านในหลายๆหมู่บ้าน เช่น สมัชชาเกษตรกรรายย่อย เป็นต้น

กาญจนา แก้วเทพ (2538) อธิบายคุณลักษณะสำคัญของความเป็นองค์กรหรือความเป็นกลุ่ม ไว้ดังนี้

1. กลุ่มคนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่สนใจเรื่องราวต่างๆ ทั้งในระดับความคิดและในระดับการทำงานอย่างจริงจังด้วย ได้แก่ การที่สนใจศึกษาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ความรู้ และมีการทดลองปฏิบัติ

2. กลุ่มดังกล่าวมักเป็นกลุ่มที่กล้าทดลองวิธีการใหม่ๆ ในการแก้ปัญหา กล้าลองผิดลองถูก ซึ่งคุณลักษณะนี้อาจเนื่องจากสมาชิกในกลุ่มเป็นลูกหลานผู้นำชุมชน หรือเคยมีประสบการณ์กับโลกภายนอกชุมชนกว้างขวางกว่าคนอื่น

3. กลุ่มดังกล่าวเป็นกลุ่มที่รู้จักเลือกเปิดรับโลกภายนอก หรือความคิดใหม่ๆ อย่างเป็นอิสระ โดยมีการจำแนกแยกแยะและยึดหลักการพึ่งตนเองเป็นหลัก อาศัยภูมิปัญญาในกลุ่มตัวเอง และเลือกวิธีการทำงานที่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของตนเองและชุมชน

4. กลุ่มดังกล่าวเป็นกลุ่มคนที่มีคุณธรรมในการทำงาน เช่น ความอดทนอดกลั้น การให้อภัยและเมตตา การคำนึงถึงผลประโยชน์ระยะยาวแก่คนส่วนรวม เป็นต้น

การรวมกลุ่มอาจมีได้หลายระดับหรือลักษณะตามพัฒนาการ บัณฑิต อ่อนด้า (อ้างใน สีสลาภรณ์ นาครทรรพ, 2541) ได้ชี้ว่า พัฒนาการของการรวมกลุ่มในวัฒนธรรมไทย มักจะเริ่มต้นจากการรวมกลุ่มทางสังคมวัฒนธรรมมากกว่าการรวมกลุ่มด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ คือ รวมตัวเพื่อวัตถุประสงค์ในการช่วยเหลือซึ่งกันและกันก่อนแล้วจึงค่อยคิดเรื่องการเพิ่มรายได้ เช่น กรณีการตั้งธนาคารข้าว ธนาคารควาย เป็นต้น ซึ่งเริ่มจากการคิดหาแนวทางช่วยเหลือคนในกลุ่มด้วยกันก่อนจะคิดหารายได้ การรวมกลุ่มอาจเริ่มจากกลุ่มสนใจและพัฒนาไปเป็นกลุ่มศึกษา และกลุ่มกิจกรรมตามลำดับ

โดย บุญฤทธิ เผือกวัฒนะ (อ้างใน ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2543) ได้อธิบายถึงการรวมตัวของคนในชุมชนเป็นองค์กรนั้น สามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะใหญ่ๆ คือ

1. องค์กรชุมชนเชิงวัฒนธรรม มีลักษณะเด่น ได้แก่ การรวมตัวกันไม่ชัดเจน มีพลังในการแก้ปัญหาสูง มีการรวมตัวกันเมื่อเกิดวิกฤต มีผลกระทบกว้างขวาง ตัวอย่างขององค์กรชุมชนเชิงวัฒนธรรม คือ กลุ่มคนที่อยู่ร่วมกันในหมู่บ้าน ซึ่งตามปกติจะไม่รวมตัว แต่เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นที่ส่งผลกระทบต่อคนทั้งชุมชน คนในชุมชนก็จะเข้ามารวมตัวกันประท้วง คัดค้าน หรือระดมความคิดในการแก้ปัญหา

2. องค์กรชุมชนที่มีลักษณะเป็นองค์กรเฉพาะวัตถุประสงค์ มีลักษณะสำคัญ คือ มีโครงสร้างและวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนในการรวมตัว มีพลังในการแก้ปัญหาค่อนข้างจำกัด ขึ้นอยู่กับ

จำนวนสมาชิกและเครือข่าย มีการทำกิจกรรมของสมาชิกร่วมกันอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ไม่เพียงเฉพาะเมื่อเกิดปัญหาวิกฤตเท่านั้น มีผลกระทบเฉพาะสมาชิกของกลุ่ม องค์กรชุมชนในลักษณะนี้ มักเกิดจากการที่นักพัฒนาทั้งในภาครัฐและองค์กรเอกชนสาธารณประโยชน์ได้เข้าไปผลักดันให้มีการจัดตั้ง เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรกรทางเลือก กลุ่มเลี้ยงวัว เป็นต้น การจัดตั้งกลุ่มในลักษณะนี้หากเข้าไปตั้งในชุมชนที่มีการจัดกลุ่มเชิงวัฒนธรรมอยู่แล้ว จะมีโอกาสที่จะพัฒนาความเข้มแข็งได้มาก

อย่างไรก็ตามความหมายต่างๆ ข้างต้น ต้องพิจารณาควบคู่ไปกับองค์ประกอบขององค์กรชาวบ้านด้วย จึงจะเห็นภาพความเป็นองค์กรที่ชัดเจนขึ้น

2.1.2 องค์ประกอบขององค์กรชาวบ้าน สมพันธ์์ เตชะอรุณ (2540) ได้จำแนกองค์ประกอบขององค์กรชุมชนได้หลายประการดังนี้

- 1) การมีอุดมการณ์ร่วมกัน หมายถึง การมีทัศนคติต่อโลกต่อสังคมร่วมกันมีความเข้าใจตรงกัน อุดมการณ์ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ยึดเหนี่ยวทิศทางของการรวมกลุ่มกันเอาไว้
- 2) การมีเป้าหมายและวัตถุประสงค์ร่วมกัน ว่าเป้าหมายที่จะเดินไปข้างหน้าขององค์กรชาวบ้านทำไปเพื่ออะไร
- 3) การมีผลประโยชน์ร่วมกัน การกระจายผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมและทั่วถึง
- 4) คน คนถือเป็นองค์ประกอบสำคัญขององค์กรชาวบ้านมีส่วนที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ผู้นำของชุมชน และสมาชิก
- 5) การบริหารจัดการ ถือเป็นเรื่องซึ่งขาดความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน โดยเฉพาะทุกกิจกรรมที่เรื่อง เงิน คน เข้าไปเกี่ยวข้อง จึงจำเป็นต้องอาศัยการจัดการที่มีประสิทธิภาพ โดยมีรายละเอียดต่างๆ ดังนี้ คือ การตัดสินใจร่วมกัน โครงสร้างและบทบาทหน้าที่ สถานที่และวัสดุอุปกรณ์ กฎกติการ่วมกัน การสื่อสารระหว่างผู้นำกับสมาชิกขององค์กรชาวบ้าน การควบคุมตรวจสอบ
- 6) กิจกรรม การเรียนรู้ ฝึกฝนและปฏิบัติจริงก็อยู่ที่กิจกรรมการพัฒนา โดยทั่วไปกิจกรรมในบางชุมชนเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เป็นหลัก บางชุมชนอาจมีกิจกรรมทางการเมืองบ้าง ในยุคปัจจุบันก็มีกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อมมากขึ้นตามสภาพบ้านเมืองที่มีปัญหาสิ่งแวดล้อมมากขึ้น
- 7) งบประมาณ เพื่อที่จะสามารถดำเนินงานไปได้ด้วยดี จำเป็นต้องมีกำระดมทุนทั้งภายในและภายนอก

2.1.3 ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จากการที่ชุมชนท้องถิ่นมีการดำรงชีพที่พึ่งพากับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชน ความอยู่รอดของชุมชนจึงขึ้นกับความยั่งยืนของธรรมชาติที่จะยังประโยชน์ให้ชุมชน ดังนั้นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติจะต้องดำเนินไปอย่างมีดุลยภาพกับการดูแลรักษาให้ทรัพยากรมีความอุดมสมบูรณ์ตลอดไป ซึ่งผู้ที่ดูแลรักษาได้ดีที่สุด คือ ชุมชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้นๆ หากมองถึงการพัฒนาในระยะยาวประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการพัฒนามากขึ้น ทั้งในแง่ของการตัดสินใจและดำเนินการ เพราะประชาชนเป็นผู้ประสบกับปัญหานั้นๆ เอง ย่อมจะรู้ความต้องการของตนเอง แม้จากการพัฒนาที่ผ่านมา ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้สูญเสียศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นของตน แต่ชาวบ้านบางส่วนได้พยายามฟื้นฟูและพัฒนาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปแบบต่างๆ โดยไม่รอการสนับสนุนจากรัฐเพียงอย่างเดียว มีการผสมผสานแนวคิดและความรู้ดั้งเดิมบวกกับแนวคิดและความรู้ใหม่ มีการก่อตั้งกลุ่มหรือองค์กรทางสังคมในรูปแบบใหม่ เช่น การจัดตั้งกลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชน กลุ่มอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ หรือการใช้พลังทางวัฒนธรรม การพลิกฟื้นระบบคุณค่าต่อธรรมชาติ เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ ความพยายามเหล่านี้เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ ก่อตัวขึ้นเป็นเครือข่ายทั้งระดับจังหวัด ภูมิภาค และระดับประเทศ ซึ่งเป็นกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) ที่เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น (กฤษฎา บุญชัย, 2540) การก่อตัวเป็นเครือข่ายต่างๆ โดยมีแนวร่วมจากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการบางส่วน เพื่อพยายามผลักดันให้รัฐและสาธารณะได้ตระหนักถึงความสำคัญในการร่วมมือกับชุมชนท้องถิ่นในการพัฒนาองค์ความรู้ ภูมิปัญญา และศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น

องค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติส่วนใหญ่มักเกิดขึ้นมาจากกลุ่มผู้นำชุมชน กลุ่มเครือข่าย กลุ่มวัฒนธรรมในหมู่บ้านที่มาร่วมกันต่อต้านการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติจากภายนอกที่มาจากทิศทางการพัฒนาสมัยใหม่ ทำให้เกิดกระแสทุนนิยม และบริโภคนิยมที่มองเห็นทรัพยากรเป็นสินค้า โดยอาศัยกลไกของรัฐที่รวบรวมอำนาจการจัดการทรัพยากรไว้ที่ส่วนกลาง ปฏิเสธสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนดั้งเดิมหลายชุมชนได้รับผลกระทบจากกระแสนิยมอย่างหนัก บางชุมชนได้มีการปรับตัวต่อสู้กับกระแสการพัฒนา โดยใช้พลังชุมชนที่เกิดจากการรวมตัวเป็นองค์กรชุมชนพยายามรักษาสีทิวทัศน์ของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชน

เองมีกระบวนการแก้ไขปัญหาคืออาศัยศักยภาพ ความรู้ ความสามารถที่ตนมีอยู่ โดยริเริ่มค้นหา ปัญหาสาเหตุของปัญหาต่างๆและแสวงหาแนวทางแก้ไข โดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยน พูดคุย เสนอแนะและทำกิจกรรมซ้ำแล้วซ้ำเล่าเพื่อหาทางออกอย่างเป็นรูปธรรม เริ่มจากการแก้ปัญหาระดับชุมชนแล้วขยายไปยังการแก้ปัญหาร่วมระหว่างชุมชนโดยชาวบ้านมีกรอบแนวคิดพื้นฐานอยู่ที่การเกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญาความสามารถและศักยภาพของชาวบ้านในการกำหนดกฎเกณฑ์การจัดสรรทรัพยากรอย่างสมดุลทั้งในด้านการใช้สอยและการอนุรักษ์ที่ได้มีการสั่งสมภูมิปัญญาองค์ความรู้จากการสั่งสมมาเป็นเวลาหลายร้อยปี (สหทยา วิเศษ, อ้างแล้ว)

จากการศึกษาของเอนก นาคะบุตร (2536) พบว่า องค์ความรู้ใหม่ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน เกิดขึ้นโดยสติปัญญาของชาวบ้านที่มีลักษณะเป็น "ปัญญาชน" และด้วยการประยุกต์ความรู้และเทคโนโลยีดั้งเดิมจากภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) และการจัดปรับองค์กรชุมชนและเครือข่ายในรูปแบบต่างๆ ตลอดจนจนด้วยการใช้ข้อมูลข่าวสาร การคิดวิเคราะห์ที่สอดคล้องกัน ชาวบ้านเหล่านี้เป็นผู้มีบทบาทสำคัญและเป็นองค์กรที่สำคัญในการตั้งกฎเกณฑ์กำหนดข้อห้าม บทลงโทษ แบ่งบทบาทควบคุมใช้ และพัฒนาดิน น้ำ ป่า และจัดระบบการเกษตรต่างๆได้อย่างสอดคล้องต่อปัญหาและความต้องการของชุมชนและสอดคล้องต่อการจัดการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสมดุลของระบบนิเวศ นอกจากนี้ยังสรุปบทเรียนของชุมชนที่มีความเข้มแข็งและสามารถจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ของชุมชนได้ว่า มีองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ คือ

1. ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสาน และประยุกต์ได้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก
2. องค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณธรรมและภูมิปัญญา
3. เวทีการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงและการบูรณาการจากภายนอก

การให้ความหมายของคำว่า องค์กรชุมชนมีความเข้มแข็ง มีผู้ให้นิยามความหมายได้มากมาย ตัวอย่างเช่น ศาสตราจารย์ นพ.ประเวศ วะสี (อ้างใน ลมพันธ์ เตชะอธิก, 2540) กล่าวถึงตัวบ่งชี้และมิติของความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนโดยเปรียบเทียบกับร่างกายของคน คือ พิจารณาดูว่าร่างกายมีขีดความสามารถเพิ่มศักยภาพและขีดความสามารถออกไปมากน้อยแค่ไหน และดูว่าร่างกายมีขีดความสามารถที่จะเผชิญกับวิกฤตต่างๆได้หรือไม่ โดยจะพิจารณาทั้งในมิติของปริมาณและ

คุณภาพ นอกจากจะพิจารณาตัวบุคคล/ทุนมนุษย์ ปริมาณและคุณภาพของกิจกรรม ปริมาณและคุณภาพสิ่งแวดล้อม ทุนเพื่อนหรือเครือข่าย สถานภาพขององค์กรชุมชน หรืออาจจะวัดความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในลักษณะของการเคลื่อนย้ายตัวเองหรือขีดความสามารถของตัวเองจากตัวแปรที่ควบคุมไม่ได้ไปสู่ตัวแปรที่ควบคุมได้มากขึ้นทุกทีในทุกระดับ

สำหรับความเข้มแข็งของชุมชนในเชิงอุดมการณ์หรือการให้ความหมายของความเข้มแข็งชุมชน สุรวุฒิ บัดโรตง (2542) สรุปจากทัศนะของบุคคลผู้มีประสบการณ์กับชุมชน ซึ่งความเข้มแข็งของชุมชนจะมีมิติอันเป็นคุณสมบัติดังนี้

1. สามารถพึ่งตนเองได้ คือ สามารถทำอะไรได้ด้วยตนเอง และสามารถปรับเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย เป็นชุมชนที่สามารถปรับตัวแก้ปัญหของชุมชนอย่างอย่างต่อเนื่อง
2. เป็นชุมชนที่สามารถเรียนรู้ ถ่ายทอดประสบการณ์และปรับตัวจนสามารถแก้ไขปัญหาของชุมชนได้
3. เป็นชุมชนที่อยู่ในระดับพออยู่พอกินอย่างเพียงพอ อันเป็นชุมชนที่สามารถผลิตได้เอง มีเทคโนโลยีเป็นของตนเองและสามารถใช้ได้อย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพแวดล้อม การผลิตเป็นการผลิตเพื่อกินและใช้ หากเหลือก็นำไปขาย
4. มีวัฒนธรรมเป็นรากฐาน หมายความว่า วัฒนธรรมเป็นทุนของชีวิตในชุมชนที่มีกระบวนการผลิตขึ้นมาเพื่อใช้เป็นอุปกรณ์สำหรับการอยู่อาศัยและดำรงอยู่ของชุมชนอย่างมีคุณธรรม ซึ่งจะมีสถาบันทางสังคมเป็นผู้ผลิตซ้ำหรือดำเนินการตามหน้าที่ คือ วัดและโรงเรียน และครอบครัวในชุมชนนั่นเอง
5. มีอำนาจเพียงพอที่จะปะทะกับคนอื่น หรือนอกชุมชน ชุมชนจะต้องมีอำนาจต่อรองและต่อต้านอิทธิพล อำนาจภายนอกชุมชน ทั้งนี้เพื่อสามารถรักษาผลประโยชน์ของชุมชนไว้
6. ชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนอย่างมีจิตสำนึกร่วมกันไม่แปลกแยก เป็นการมีส่วนร่วมที่ยืนบนพื้นฐานของวัฒนธรรมชุมชนอันเป็นรากแก้วที่ยังรากลึก โดยอาศัยความสัมพันธ์ที่อยู่บนรากฐานของวัฒนธรรมความเป็นเครือญาติอันเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบและอาศัยผู้นำที่เข้มแข็ง มีศีลธรรม และมีความสามารถพิเศษ
7. มีทรัพยากรทั้งทางธรรมชาติและคนที่มีคุณภาพ สามารถจัดการทรัพยากรได้ด้วยตนเองอย่างมีประสิทธิภาพ

นอกจากนี้ สीलภรณ์ นาคทรัพย์ และคณะ (2538) ได้สรุปเกี่ยวกับกรอบชี้วัดความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนว่ามีลักษณะดังนี้

1. มีการนำมิติด้านวัฒนธรรมมาผสมผสานในการทำกิจกรรม เพราะการมีฐานการรวมตัวทางวัฒนธรรม จะเป็นเครื่องยึดโยงให้สามารถสร้างองค์กรชุมชนที่มีคุณภาพได้
2. มีประสิทธิภาพในการตอบสนองต่อปัญหา
3. มีการพัฒนากระบวนการเรียนรู้
4. มีการจัดการกลุ่ม
5. มีผู้นำที่ได้รับการยอมรับจากสมาชิกและชุมชน
6. มีการกระจายผลประโยชน์แก่สมาชิกอย่างยุติธรรม
7. ได้รับการยอมรับนับถือจากองค์กรภายนอก
8. มีการขยายผล/ขยายกิจกรรม/ขยายเครือข่าย

โดยสรุปความหมายของความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการศึกษาครั้งนี้ ความสามารถขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยประเมินจากเกณฑ์/เครื่องชี้วัดความเข้มแข็ง ดังนี้ ความสามารถในการพึ่งตนเอง มีประสิทธิภาพในการแก้ไขปัญหา มีวัฒนธรรมเป็นรากฐาน มีการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ มีผู้นำที่เข้มแข็งและเป็นที่ยอมรับของชุมชน มีการขยายกิจกรรมและเครือข่าย

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับผู้นำชุมชน

การศึกษาเกี่ยวกับผู้นำชุมชนอาจกล่าวได้ว่า มีรากฐานอยู่บนแนวคิดการแบ่งชั้นทางสังคม การแบ่งชั้นทางสังคม หมายถึง การจัดคนในสังคมออกเป็นกลุ่มที่ไม่เสมอภาคกัน หรือลดลันกันตามฐานตำแหน่งที่ไม่เท่าเทียมกันในด้านอำนาจ ทรัพย์สิน การประเมินค่าทางสังคม และความพึงพอใจในด้านจิตใจ การแบ่งชั้นทางสังคมที่พบร่วมกันในทุกสังคม คือ จะมีคนกลุ่มน้อยหรือจำนวนน้อยทั้งหมดเหล่านั้นที่ถูกจัดเป็นชนชั้นสูงสุดของสังคม คนจำนวนน้อยนี้เองมีอำนาจ หรือมีทรัพย์สินมากกว่าคนกลุ่มอื่นๆ เป็นกลุ่มที่ได้รับการยกย่องมากที่สุด (ระดม วงษ์น้อย อ่างใน ปารีชาติ วลัยเสถียร, 2543) ซึ่งกล่าวโดยสรุปว่า คนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มคนที่มีอำนาจและควบคุมการตัดสินใจของสังคม จึงเท่ากับว่าคนกลุ่มนี้ปกครองสังคมหรือผู้นำชุมชนนั่นเอง

ซึ่ง Cohen พูดถึงพลังของผู้นำชุมชนไว้ว่า "ต้องต่อสู้กับความขัดแย้งที่รุนแรง อันเป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบทุนนิยมต้องมีลักษณะคล้ายกับผู้มีบุญ ซึ่งสามารถให้ภาพของสังคมอุดมคติที่ชาวบ้านเข้าใจได้จะสามารถระดมพลังชาวบ้านเข้าร่วมได้" (อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2529) นอกจากนี้งานศึกษาของ ชิเกฮารุ ทานาเบ (2529) พบว่าประวัติศาสตร์ชานเมืองไทยมีการเคลื่อนไหวของขบวนการพระศรีอารีย์ที่มีผู้เฒ่ามีบทบาทเป็นผู้นำสำคัญ โดยมีลักษณะพิเศษที่เกี่ยวกับความสามารถหรืออำนาจเหนือธรรมชาติ ลักษณะพิเศษทางอำนาจนี้โดยทั่วไปถือกำเนิดขึ้นจากทางไสยศาสตร์ ซึ่งเป็นที่ยอมรับนับถือจากชาวบ้าน และมักจะมีบทบาทเป็นผู้นำทางการเมืองในชุมชนระดับหมู่บ้าน

ทานาเบได้เสนอการศึกษาวิเคราะห์กลไกอำนาจทางอุดมการณ์ด้วยการพิจารณาการผลิตอำนาจของผู้นำทางศาสนา โดนแยกวิเคราะห์หรือออกเป็นสองระดับ ระดับแรกคือ การวิเคราะห์ความหมายตามความศรัทธาเลื่อมใสของชาวบ้าน ที่ให้ความสำคัญต่อความคิดของชาวบ้านในโครงสร้างความเชื่อและอุดมการณ์ปฏิบัติการที่มีลักษณะผสมของพุทธศาสนา ไสยศาสตร์ และความเชื่อเรื่องผี โดยความคิดส่วนใหญ่จะเน้นการมีบุญบารมีซึ่งเป็นที่มาของอำนาจ ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านส่วนมากจึงได้ทำการสร้างสมบุญไว้สำหรับตัวเอง และในการวิเคราะห์ระดับที่สอง คือ อุดมคติของบุคคลที่ปรากฏอยู่ในการแสดงออกทางกิจกรรม ที่ทำให้เกิดความเชื่อเรื่องความขลัง (Festihism) ที่เกี่ยวข้องกับบุคลิกลักษณะตั้งแต่กำเนิด และความเคร่งครัดในการปฏิบัติธรรมในการสร้างสม "บุญ"

2.2.1 ความหมายของผู้นำชุมชน

สมพันธ์ เตชะอธิก (2537) กล่าวถึง ผู้นำ ไว้ว่าหมายถึง บุคคลซึ่งเป็นที่ยอมรับในแง่ของการคิดดีกับปฏิบัติจริงตามสิ่งที่พูด อันจะก่อให้เกิดความเชื่อถือแก่ชาวบ้านทั้งในชุมชน นอกชุมชน เจ้าหน้าที่และหน่วยงานของราชการ องค์กรพัฒนาเอกชน และสถาบันการศึกษา

สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ และคณะ (อ้างใน ปารีชาติ วลัยเสถียร, 2543) สรุปความหมายของผู้นำเป็นสาระสำคัญได้ 2 ประการ คือ

1. ผู้นำ คือ ผู้ที่มีอิทธิพลสามารถทำให้ผู้คนเดินตามหรือทำตามในสิ่งที่ผู้นำพยายามจะนำให้ทำ ขาดซึ่งอิทธิพลที่สามารถทำให้คนเดินตาม ภาวะผู้นำก็ไร้ความหมาย การเดินตามนั้นมิได้หมายความว่าทำกันเฉพาะหมู่คณะที่ผู้นำนั้นๆ มีอำนาจอยู่ สามารถทำให้ผู้คนเกรงกลัวจึงเดินตามในสิ่งที่ผู้นำสั่งให้ทำ แต่แม้ว่าผู้นำนั้นๆ ไม่ได้อยู่ในอำนาจแล้ว ผู้คนก็ยังเดินตามในสิ่งที่ผู้นำเหล่านั้นพูดไว้ หรือปฏิบัติเป็นแบบอย่าง

2. ผู้นำ คือ ผู้ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่นำไปสู่ผลสำเร็จที่ดี ผลสำเร็จเป็นสิ่งที่วัดผลของภาวะผู้นำ ไม่จำเป็นต้องเป็น "อาการนำ" ที่เห็นได้ด้วยตา แต่เป็นผลสำเร็จที่เกิดจากการนำจริงๆ ผู้นำที่แท้จริงอาจจะไม่ใช่ผู้นำที่อยู่ในตำแหน่ง มีชื่อเสียงอย่างที่คนทั่วไปมองเห็นรู้จัก แต่สามารถทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นได้จริงๆ โดยทั่วไปไม่มีความรู้สึกที่ผู้นำดังกล่าวกำลังแสดงอาการนำอยู่อย่างที่เรียกว่าเป็น "ผู้นำที่ไม่ได้นำ" ดังนั้นในความหมายนี้ ภาวะผู้นำจึงวัดกันด้วยผลที่เกิดจากการนำ ไม่ได้วัดด้วยตำแหน่งหรืออาการที่ได้แสดงว่ากำลังนำอยู่

2.2.2 องค์ประกอบของผู้นำชุมชน

องค์ประกอบที่สำคัญของผู้นำชุมชนที่ จิตจางงค์ กิติกิริติ (อังกะไน ปารีชาติ วลัยเสถียร, 2543) ได้เสนอไว้มีดังนี้

1. ต้องมีความรู้หรือทักษะในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่กลุ่มหรือชุมชนต้องการ
2. ต้องมีผู้ตาม ได้แก่ สมาชิก
3. มีโอกาสหรือสถานการณ์ที่จะใช้ความรู้ให้เป็นประโยชน์ แบบรู้ได้ใช้เป็น
4. มีความสามารถที่จะใช้ความรู้นั้น

ซึ่งสอดคล้องกับ ปารีชาติ วลัยเสถียร (2543) ที่สรุปองค์ประกอบของผู้นำชุมชนไว้ดังนี้

1. มีความรู้ ความสามารถอันเป็นคุณสมบัติภายในตัว รวมทั้งมีความสามารถที่จะใช้ความรู้นั้น
2. มีผู้ตามที่ดี
3. มีจุดหมายในการทำงาน
4. ต้องมีหลักการและวิธีการเพื่อการทำงานให้บรรลุจุดหมายที่วางไว้
5. มีความมุ่งมั่นในการทำงาน
6. มีสถานการณ์ให้ได้ใช้ความสามารถของตน

2.2.3 ประเภทของผู้นำชุมชน

การแบ่งประเภทของผู้นำที่นิยมจะแบ่งได้ 2 ประเภท คือ ผู้นำที่เป็นทางการ ได้แก่ คณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้าน ตำบล กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ครู ซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็นทางการ และผู้ที่ไม่เป็นทางการ ได้แก่ ผู้มีอายุ ผู้มีความรู้ดี ข้าราชการบำนาญ ผู้มีฐานะดี เป็นต้น ผู้นำอื่นๆ

สามารถจัดได้อยู่หลายประเภทด้วยกัน โดยมีลักษณะของการผสมผสานอยู่ในบุคคลเดียวกัน การจัดประเภทผู้นำสามารถจัดได้ดังต่อไปนี้ (สมพันธ์ เตชะอธิก, 2537)

1. ผู้นำทางความคิด
 2. ผู้นำทางด้านศีลธรรม
 3. ผู้นำทางด้านอาชีพ
 4. ผู้นำด้านการพูด
 5. ผู้นำที่สามารถประยุกต์งานราชการกับเป้าหมายเพื่อชาวบ้านได้ โดยเสนอแผนงานและกิจกรรมเข้าสู่หน่วยราชการได้
 6. ผู้นำทางการประสานทรัพยากรภายในและภายนอกชุมชน การมีบารมีและความสามารถในการระดมทุนภายในและภายนอกชุมชน
- นอกจากนี้ ยังได้มีการแบ่งผู้นำออกเป็น 2 ประเภท ตามลักษณะของการเกิดผู้นำ

(อศิน รพีพัฒน์, 2540) ดังนี้

1. ผู้นำที่เกิดจากงานพัฒนาชุมชน ผู้นำประเภทนี้ทำให้ชาวบ้านเชื่อมั่นและเข้าร่วมกิจกรรมมาตลอด ลักษณะผู้นำประเภทนี้เน้นการประชาสัมพันธ์ การประชุม ประสานกับเพื่อนชุมชนอื่น และถ่ายทอดได้ดี สมาชิกเข้าใจง่าย มีความโปร่งใส เคารพกติกาที่วางร่วมกัน

2. ผู้นำการต่อสู้ เมื่อมีสถานการณ์ต้องเผชิญหน้ากับทางราชการหรือกลุ่มธุรกิจ จะมีผู้นำที่เป็นคนหนุ่ม เพื่อที่จะต่อรองหรือเรียกร้องสิทธิ แต่จะไม่ค่อยมีคุณธรรม ผู้นำประเภทนี้ระยะหลังจะหาประโยชน์ใส่ตัวเอง ทำให้ไม่ได้รับการยอมรับจากสมาชิกในชุมชนในภาวะปกติ

จากความหมายดังกล่าวข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า ผู้นำชุมชน หมายถึง ผู้ที่มีอิทธิพลเหนือคนอื่นๆ ในชุมชน สามารถทำให้คนอื่นเชื่อฟังและให้ความเคารพนับถือ และให้ความร่วมมือในการดำเนินกิจกรรม รวมทั้งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่นำไปสู่ผลสำเร็จที่ดี หรือบรรลุวัตถุประสงค์ที่ได้วางไว้ ผู้นำชุมชนอาจเป็นผู้นำทางการหรือไม่เป็นทางการ แต่มีองค์ประกอบ คือ ต้องมีความรู้ความสามารถที่เป็นที่ยอมรับของชุมชน และมีความสามารถที่จะใช้ความรู้นั้นให้เกิดประโยชน์ รวมทั้งมีความสามารถในการกระตุ้นให้ชุมชนเกิดจิตสำนึกในการช่วยกันดูแลรักษาทรัพยากรของชุมชน

2.3 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

ขณะที่เบื้องหลังในการพัฒนาของรัฐ คือ การเติบโตทางเศรษฐกิจ การสร้างรัฐชาติ และความทันสมัย และการพัฒนาชนบทถูกใช้เป็นเครื่องมือเพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการควบคุมทรัพยากรจากภายนอกหรือสังคมระดับกว้าง แต่การเข้ามาของรัฐและทุนโดยการพัฒนาชนบทกลับทำให้อำนาจในการควบคุมทรัพยากรของท้องถิ่นลดลง จึงไม่สามารถวิเคราะห์การพัฒนาชนบทอย่างเป็นอิสระจากประเด็นการควบคุมและการใช้อำนาจ (Hirsch, 1990)

ในสภาพที่ชุมชนชนบทกำลังเผชิญกับกระแสทุนนิยมที่เข้ามาในชุมชนในรูปแบบของการพัฒนา ที่ทำให้อำนาจในการควบคุมและการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นลดลง ในประเทศไทยได้มีการก่อตัวของกระแสความคิดที่เป็นการทวนกระแสการพัฒนาของรัฐ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในนามของการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเกิดขึ้นควบคู่กับแนวคิดเรื่อง "ศักยภาพชุมชน" "ภูมิปัญญาท้องถิ่น" และ "Empowerment" (จามะรี เชียงทอง, 2543) โดยเสนอความคิดในการพัฒนาที่เน้นความเชื่อมั่นและส่งเสริมศักยภาพของชาวบ้านในการพัฒนาตนเองบนพื้นฐานวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งมีแกนกลางของวัฒนธรรมชุมชน คือ การให้ความสำคัญกับคน และความผสมกลมกลืนกันในชุมชน อาทิเช่น การช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน เป็นการเสนอภาพความเป็นชุมชนที่ได้แย้งการพัฒนากระแสหลัก ที่เน้นวัฒนธรรมแบบปัจเจกนิยม บริโภคนิยม และวัตถุนิยม และการมองแบบแยกส่วน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ากระแสความคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นวาทกรรมที่ก่อตัวขึ้นมาเพื่อต่อต้านกระแสรัฐและนำเสนอแนวทางในการพัฒนาสังคมที่เน้นความเท่าเทียมกันในการควบคุมและจัดการทรัพยากรที่สอดคล้องกับแนวคิดระบบเศรษฐกิจแบบมีศีลธรรม (moral economy) ของ Scott ว่าด้วยหลัก 2 ข้อที่ชาวนาใช้วัดความยุติธรรมของสังคมและคนในสังคม ได้แก่ สิทธิที่จะมีพอกิน (rights to subsistence) และการเอื้อเพื่อซึ่งกันและกัน (norm of reciprocity) อันเป็นความสำนึกในสิทธิพื้นฐานที่สังคมและเพื่อร่วมสังคมที่มีจริยธรรมควรให้หลักประกันขั้นต่ำเพื่อให้ชาวนาประทังชีวิตอยู่ได้ โดยแสดงออกในรูปของสถาบันต่างๆ ของการช่วยเหลือกันและกัน (Scott อ้างใน อนัญญา ภูงคกุล, 2530)

ซึ่ง Shigetomi (1992) กล่าวถึงหมู่บ้านในฐานะเป็นหน่วยทางสังคม จะรักษาไว้ซึ่งมาตรฐานทางพฤติกรรมของสมาชิกหมู่บ้านเพื่อความอยู่รอดและมีประสิทธิภาพทางการผลิต กิจกรรมความร่วมมือตามประเพณีดั้งเดิมในหมู่บ้านไทย เป็นความร่วมมือในด้านแรงงาน เนื่องจากในอดีตสิ่งที่ขาดแคลนคือแรงงานไม่ใช่ที่ดินดังเช่นในยุคปัจจุบัน การช่วยเหลือร่วมมือที่เกิดขึ้นระหว่างกัน

ครอบครัว เป็นการแลกเปลี่ยนแรงงาน เช่น การลงแขก การเอามือเอวกัน การช่วยเหลือกันในงาน พิธีกรรม เป็นความสมัครใจที่จะบริจาคเงินทองซ้ำของ เพราะครัวเรือนเดียวไม่สามารถจะรองรับ ค่าใช้จ่ายทั้งหมดได้ กิจกรรมความร่วมมือที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การจัดการเรื่องน้ำ เหมืองฝาย มีการกำหนดกฎระเบียบและสิทธิต่างๆ รวมทั้งบทลงโทษ

ในกระบวนการทางวัฒนธรรมที่กล่าวมานั้น เสรี พงศ์พิศ (2534) ได้เสนอความคิดในเชิงปรัชญาที่เน้นความเป็นองค์รวมของชีวิตมนุษย์ ในลักษณะขององค์ภาพ เน้นเอกภาพในความแตกต่างและหลากหลายของมิติแห่งชีวิต โดยอธิบายจาก กระบวนทัศน์ (Paradigm) ซึ่งหมายถึงพื้นฐาน การคิด การให้คุณค่าและการกระทำของสังคม อันสืบเนื่องมาจากทฤษฎีแบบหนึ่งเกี่ยวกับความเป็นจริง กระบวนทัศน์ที่มีในสังคมไทยมี 2 แบบ คือ กระบวนทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ และกระบวนทัศน์ดั้งเดิม

กระบวนทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ คือทัศนคติให้ความสำคัญแต่เฉพาะเรื่องของวัตถุ มองการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นเครื่องวัดความเจริญก้าวหน้า แยกมนุษย์และสังคมออกเป็นชิ้นส่วน มองธรรมชาติเป็นวัตถุที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ เป็นกระบวนทัศน์ที่กำหนดสังคมไทยปัจจุบันที่ทำให้เกิดความแปลกแยกของชีวิตปัจเจก ชุมชน และสังคมคนรวยยิ่งรวยขึ้น คนจนยิ่งจนลง คนจำนวนน้อยซึ่งมีโอกาสและอำนาจมากกว่าเขาเปรียบคน ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ

กระบวนทัศน์แบบดั้งเดิม คือทัศนคติที่มองเห็นคนเป็นเพียงส่วนหนึ่งของจักรวาล ซึ่งต้องอยู่ร่วมกันในสังคมกับธรรมชาติและจักรวาลอย่างอ่อนน้อมถ่อมตน เป็นกระบวนทัศน์แห่งดุลยภาพและเอกภาพของชีวิตมนุษย์ ซึ่งสังคมดั้งเดิมของไทยได้สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ แต่คนไทยปัจจุบันคือว่าโบราณ ล้าสมัย

ในขณะที่กระแสวัฒนธรรมภายใต้กระบวนทัศน์วิทยาศาสตร์ยุคใหม่ เข้ามาจนเป็นกระแสหลักนั้น กระแสวัฒนธรรมดั้งเดิมยังไม่ถูกทำลาย เพียงแต่ถูกครอบงำไปส่วนหนึ่ง จึงยังมีการค้นหากระบวนทัศน์ใหม่ อันมีรากฐานอยู่บนกระบวนทัศน์วัฒนธรรมดั้งเดิม นั่นคือ การปฏิวัติวัฒนธรรมอย่างมีสติปัญญา และเคารพประชาชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมท้องถิ่น กระบวนการปฏิวัติวัฒนธรรมมีลักษณะแยกย่อยได้ 4 ประการ คือ

1. การอนุรักษ์ คือการดำรงรักษาศิลปวัตถุของประเพณีพิธีกรรมต่างๆ โดยคำนึงถึงคุณค่าแก่ชีวิตโดยรวมของชุมชนหมู่บ้าน รวมถึงค้นหาและรักษาไว้ซึ่งภูมิปัญญาพื้นบ้านอื่นๆ

2. การฟื้นฟู วัฒนธรรมที่ได้ลบเลือนหายไป หรือถูกครอบงำเพื่อประโยชน์สุขของประชาชนในท้องถิ่น

3. การประยุกต์ คือการปรับปรุงทางวัฒนธรรม โดยสืบทอดคุณค่าดั้งเดิมด้วยรูปแบบใหม่ ซึ่งไม่ได้ทำลายคุณค่าดั้งเดิม กลับเพิ่มคุณค่านั้น หรือไม่ได้ลดคุณค่านั้นลงไป

4. การสร้างใหม่ คือกระบวนการ ผลิตซ้ำ หรือ ผลิตใหม่ โดยรวมกระบวนการ 3 ข้อที่กล่าวมาอย่างมีสัดส่วนของ ความใหม่ มากกว่า ความเก่า

จากประสบการณ์การทำงานพัฒนาชนบทของบุญเทียน ทองประสาน ทำให้เห็นถึงองค์ประกอบและกระบวนการทางวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งสามารถสรุปได้ว่า วัฒนธรรม คือระบบคุณค่าที่รวบรวมมาได้จากประวัติศาสตร์ เป็นคุณค่าทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และแนวคิดที่สัมพันธ์กัน เป็นโครงสร้าง มีผลต่อพฤติกรรมของคนในฐานะปัจเจกบุคคล และคนในหมู่บ้าน(สังคม) นอกจากนี้ยังรวมถึงจิตสำนึก อุดมการณ์ ค่านิยม ศาสนา และเอกลักษณ์ ซึ่งในแต่ละท้องถิ่นอาจมีสิ่งที่แตกต่างกัน แต่อาจมีหลายสิ่งหลายอย่างร่วมกัน เช่น การให้คุณค่าแก่คน การผลิตพึ่งตนเอง การเคารพผู้อาวุโส เป็นต้น แต่คุณค่าเหล่านี้อาจแสดงออกมาในรูปแบบที่ต่างกัน (บุญเทียน ทองประสาน, 2531)

ดังนั้นในการศึกษาวัฒนธรรมชุมชนนั้น จำเป็นต้องศึกษาจากโครงสร้างของชุมชนที่ประกอบกันเป็นวิถีชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งสะท้อนความคิด การให้คุณค่าโดยผ่านพิธีกรรม จารีต ประเพณีในรูปแบบต่างๆ ซึ่งสุรเชษฐ เวชชพิทักษ์ (2533) ได้กล่าวถึงโครงสร้างทางวัฒนธรรมของชาวบ้านชนบท ที่มีองค์ประกอบ 3 ประการคือ

1. ระบบการผลิต หรือระบบการทำมาหากิน คือการต่อสู้เพื่อการมีอยู่มีกิน ก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางการผลิตโดยเฉพาะการผลิตแบบกสิกรรม เกิดการคิดค้น พัฒนาเทคโนโลยี เครื่องมือในการทำมาหากินต่างๆ

2. ระบบความเชื่อ ประกอบด้วยศาสนา คุณค่า และพิธีกรรม เป็นสิ่งที่เกิดจากการต่อสู้เพื่อให้มีชีวิตอยู่รอดในการอยู่ร่วมและพึ่งพาธรรมชาติ ประกอบกับต้องการคำอธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติรอบตัว ความเป็นมาและความเป็นไปของจักรวาล โลกและชีวิต ความเชื่อในชุมชนประกอบด้วย ความเชื่อแบบผี พราหมณ์ พุทธ ซึ่งความเชื่อแบบผี เป็นความเชื่อดั้งเดิมที่เป็นรากฐานความเชื่อของคนชนบท และมีผลต่อวิถีชีวิตแม้จนปัจจุบัน เป็นการให้คุณค่ากับธรรมชาติ ให้ความเคารพต่อบรรพบุรุษ และอำนาจเหนือธรรมชาติ

3. ระบบความสัมพันธ์ ประกอบด้วยครอบครัว เครือญาติ ชุมชนและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ซึ่งทำให้เกิดเป็นจารีต ประเพณี ระบบ พิธีการต่างๆ เป็นแนวทางให้สมาชิกของชุมชน ทั้งรุ่นปัจจุบันและรุ่นต่อไปปฏิบัติ จึงมีกระบวนการเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชน การอยู่ร่วมสัมพันธ์กับคนอื่น รวมทั้งกับธรรมชาติ โดยเน้นทั้งความรู้และคุณธรรมในการถ่ายทอดวิชาพิเศษเฉพาะทาง เช่น การรักษาโรคแบบพื้นบ้าน

ระบบทั้งสามในโครงสร้างวัฒนธรรมชุมชน มีความสัมพันธ์และส่งผลต่อกันอยู่ตลอดเวลา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงในระบบใดระบบหนึ่ง ก็จะส่งผลต่อระบบอื่นๆ และต่อโครงสร้างของวัฒนธรรมโดยรวม ในการศึกษาจึงต้องเข้าใจวัฒนธรรมอย่างสิ่งมีชีวิตที่มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง และมีความหลากหลาย

สอดคล้องกับที่ อภิชาติ ทองอยู่ (2527) กล่าวถึง วัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทยว่าคือวิถีชีวิตทั้งมวลของระบบสังคมหรือชุมชน ซึ่งอาจแบ่งระบบย่อยเพื่อการศึกษารายละเอียดในมวลรวมของวัฒนธรรมเป็นสามระบบด้วยกัน กล่าวคือ ระบบเทคนิควิทยา (Technological system) คือระบบที่ศึกษาถึงเครื่องมือเครื่องใช้ วิถีผลิต จนถึงกลไกกรรมทางการผลิตของมนุษย์และชุมชน ระบบสังคมวิทยา (sociological system) มุ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ การปกครอง คุณค่าทางศีลธรรม จรรยา และระบบสังคม และระบบอุดมการณ์ (ideological system) สะท้อนให้เห็นถึงปรัชญาชีวิต ความเชื่อต่างๆ และสำนึกของคนในสังคม เมื่อรวมระบบทั้งสามเข้าด้วยกันเราก็สามารถเห็นภาพทางวัฒนธรรมของชุมชนหรือสังคมนั้นๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้สรุปสาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนออกเป็น 4 แนว จากความคิดของปัญญาชนที่เป็นผู้นำทางความคิดในช่วงแรก ได้แก่ แนวคิดแรก ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเองอยู่แล้ว วัฒนธรรมนี้ให้คุณค่าแก่ความเป็นคนและแก่ชุมชนที่มีความผสมกลมกลืน และวัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด ซึ่งจะใช้เป็นประโยชน์ได้เมื่อมีการปลูกให้สมาชิกแห่งชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน แนวคิดที่สอง การดำรงอยู่ของวัฒนธรรมสองกระแส คือ วัฒนธรรมชาวบ้านและวัฒนธรรมทุนนิยม โดยวัฒนธรรมชาวบ้านมีความเป็นอิสระ เนื่องจากผูกพันอยู่กับความเป็นชุมชนหรือหมู่บ้านที่เป็นรูปแบบสังคมที่มีความคงทนยืนนาน จึงเสนอแนวทางในการพัฒนาไปเป็นการพึ่งตนเองอย่างในอดีต และเสนอบทบาทของชนชั้นกลางในการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชาวบ้าน นำทรัพยากรจากสังคมเมืองไปให้กับชนบทมากขึ้นและคัดค้านการบีบบังคับของรัฐต่อหมู่บ้าน แนวคิดที่สาม เน้นลักษณะคุณค่าทางจริยธรรมของวัฒนธรรมพื้น

บ้านที่เป็นอิสระ และยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบันในสถาบันหมู่บ้าน มากกว่าการเสนอให้ต่อต้านวัฒนธรรมของรัฐและระบบทุนนิยม การพัฒนาคือการสืบทอดวัฒนธรรมชุมชนอันดีงามและการพึ่งตนเอง แนวคิดที่สี่ เน้นการต่อต้านกระแสการพัฒนาของรัฐและส่งเสริมชุมชนให้เข้มแข็งบนพื้นฐานศาสนธรรม (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534)

คุณลักษณะที่สำคัญของวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทยข้างต้น ทำให้ขบวนการวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทยปัจจุบันเชื่อมั่นว่าจะเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่นำไปสู่การพัฒนาแบบไม่ทำลายล้าง สถาบันชุมชนหมู่บ้านไทย แต่ให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2529) ได้เสนอแนวทางที่จะนำไปสู่การพัฒนาของขบวนการวัฒนธรรมชุมชนไว้ว่า

ประการแรก จะต้องเน้นการพัฒนาแบบกลุ่ม การร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เพื่อคงความเป็นชุมชนไว้ มิใช่การพัฒนาที่เน้นปัจเจกนิยมที่คำนึงถึงแต่การต่อสู้แข่งขันและทำลายล้างกัน อย่างการพัฒนากระแสหลัก

ประการที่สอง จะต้องเน้นการสร้างจิตสำนึกแบบชุมชนให้เกิดขึ้น ด้วยการหันกลับไปเน้นเรื่องประสบการณ์ร่วม เช่น ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน วัฒนธรรมหมู่บ้าน เพื่อสร้างความรัก ความภาคภูมิใจ และหวงแหนในวัฒนธรรมชุมชน

ประการที่สาม จะต้องมีการระดมการผลิตซ้ำหรือต่อยอดจิตสำนึกแบบชุมชนนี้ ผ่านปัญญาชนท้องถิ่น นักวิชาการในเมือง นักพัฒนา คนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้าน เพื่อสืบทอดจิตสำนึกของชุมชนจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นต่อไป

ประการที่สี่ จะต้องมีการรวมกลุ่ม/รวมตัวกันของชาวบ้านในรูปแบบของการจัดองค์กร เช่น สหกรณ์ สมาพันธ์ เพื่อเป็นสื่อกลางในการติดต่อ/ต่อรองกับสถาบันภายนอกชุมชน

ประการที่ห้า จำเป็นจะต้องมีการประสานทางด้านวัฒนธรรมระหว่างหมู่บ้านกับคนกลุ่มอื่นๆ ในสังคมและต่างสังคม เพื่อสร้างเครือข่ายในการแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ซึ่งกันและกัน

ประการสุดท้าย ชุมชนจะต้องมีความสัมพันธ์และใกล้ชิดกับธรรมชาติ ดูแลรักษา มิใช่ทำลายล้างธรรมชาติอย่างการพัฒนากระแสหลัก เพราะธรรมชาติจะช่วยคงความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชนไว้ได้

นัยยะข้างต้นแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงมักวิพากษ์วิจารณ์โครงการพัฒนาชนบทของรัฐ อยู่เสมอ เพราะว่าโครงการเหล่านั้นมักทำลายวิถีชีวิตแบบพึ่งตนเองของชุมชน หรืออีกนัยยะหนึ่ง คือ เป็นแนวคิดที่ต่อต้านความทันสมัย (anti-modernism) ข้อวิจารณ์ที่สำคัญมีอยู่ 4 ประการ คือ

ประการแรก ในเชิงเศรษฐกิจ เห็นว่าการเกษตรสมัยใหม่มุ่งเชิงพาณิชย์มากขึ้นไป ทำให้ต้องพึ่งพิงเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น ปุ๋ยเคมี เครื่องจักรกล และระบบตลาดภายนอก ในขณะที่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเน้นการเกษตรแบบพึ่งตนเอง โดยเข้าไปเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจแบบตลาดบางส่วน และส่งเสริมเทคโนโลยีที่เหมาะสม ประการที่สอง ในเชิงความสัมพันธ์ทางสังคม เห็นว่า โครงการพัฒนาของรัฐและระบบตลาดทำลายความสัมพันธ์แบบช่วยเหลือพึ่งพากันของคนในชุมชน ทำให้เกิดการขัดขวางชั้นทางสังคม ตลอดจนการแก่งแย่งแข่งขันของสมาชิกในชุมชน ประการที่สาม ในเชิงวัฒนธรรม เห็นว่าระบบเศรษฐกิจแบบตลาดทำลายระบบคุณค่าของชาวบ้าน การแผ่ขยายของลัทธิวัตถุนิยม ทำให้ชาวบ้านเกิดความโลภที่นำไปสู่การแสวงหากำไรและการสะสมความมั่งคั่ง และประการสุดท้าย ในทางการเมือง แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนไม่เห็นด้วยกับกระบวนการพัฒนาของรัฐที่เน้นนโยบายจากเบื้องบนและการรวมศูนย์อำนาจ โดยเรียกร้องให้มีการลดอำนาจของส่วนกลาง และให้ความเป็นอิสระแก่ชุมชนท้องถิ่นในการกำหนดเส้นทางพัฒนาของตนเอง (ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์, 2543)

ซึ่ง ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2538) ได้วิพากษ์ขบวนการวัฒนธรรมชุมชนว่าเป็นตัวอย่างที่โดดเด่นของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ในแวดวงพัฒนาในปัจจุบัน เพราะมิได้ใช้สังคมตะวันตกเป็นตัวตั้งอย่างที่นิยมกระทำกันในวาทกรรมการพัฒนากระแสหลัก แต่ใช้ชุมชนท้องถิ่นของสังคมตนเองเป็นตัวตั้งแทน โดยหยิบยกงานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่กล่าวถึงลักษณะพิเศษของของชุมชนหมู่บ้านไทย ที่สามารถคงความเป็นชุมชนอยู่ได้ยาวนาน แม้จะถูกแทรกแซงจากรัฐและระบบตลาดภายนอกชุมชน ไว้ว่า ลักษณะสำคัญประการแรกคือ การดำรงอยู่ของพลังเกาะเกี่ยว/ยึดเหนี่ยวกันภายในชุมชน เนื่องจากการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ซึ่งเน้นการผลิตเพื่อกินเพื่อใช้มากกว่าขาย การที่ระบบเศรษฐกิจแบบนี้ดำรงอยู่ได้จำเป็นต้องอาศัยการร่วมมือร่วมใจ ช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิกในชุมชน ทำให้เกิดระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติขึ้น และกลายเป็นแรงยึดเหนี่ยวชุมชนไว้ได้อย่างมั่นคง นอกจากนี้ชุมชนหมู่บ้านไทยยังมีวัฒนธรรมเป็นของตัวเอง นอกเหนือจากวัฒนธรรมพุทธศาสนาซึ่งเข้ามาทีหลัง เช่น วัฒนธรรมการเคารพผีบรรพบุรุษ มีประเพณีสืบชะตาบ้าน เป็นต้น ลักษณะสำคัญประการที่สอง คือ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในชนบทไทย ซึ่งเป็นฐานให้ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพดำเนินอยู่ได้

นัยนี้ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร มีความเห็นว่าขบวนการวัฒนธรรมชุมชนของไทยในปัจจุบันเป็นมากกว่าเรื่องของการเปิดพื้นที่/ที่ว่างให้แก่ชาวบ้าน แต่ในระดับของญาณวิทยา (Epistemology) แล้ว ถือว่าเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่มีความสำคัญและแหลมคมยิ่ง เพื่อ

เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนฐานขององค์ความรู้ว่าด้วยสังคมไทยเลยทีเดียว จากเดิมที่ใช้ฐานของผู้ปกครอง นักวิชาการ ปัญญาชนในเมือง และนักวิชาการตะวันตก สู่การให้ชาวบ้านเป็นฐานหรือเป็นแหล่งที่มาของความถูกต้องและชอบธรรมของสังคมไทย ซึ่งการมองขบวนการวัฒนธรรมชุมชนตามแนวคิดของนักทฤษฎี นาสสุภา มิใช่ขบวนการที่มีความคิดแบบสุดที่ตองการกลับไปอดีต (gone primitive) ในรูปของการปฏิเสธสิ่งแปลกปลอมต่างๆ ที่มาจากภายนอกหมู่บ้าน ด้วยการขีดขุมหมู่บ้าน และวัฒนธรรมชาวบ้านอย่างแข็งทื่ออย่างที่มีถูกวิพากษ์วิจารณ์เสมอๆ ในอดีต ตรงกันข้ามขบวนการวัฒนธรรมชุมชนของไทยในปัจจุบันเป็นขบวนการที่เน้นการประสานร่วมมือกับภายนอก ไม่ว่าจะเป็นการประสานกับส่วนที่ก้าวหน้าของวัฒนธรรมตะวันตก อย่างเช่น เทคโนโลยีวิทยาการต่างๆ เพื่อช่วยเพิ่มผลผลิต หรือประสานกับกลุ่มคนอื่นๆ ในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับปัญญาชนและชนชั้นกลาง

สอดคล้องกับที่ อานันท์ กาญจนพันธ์ (2539) กล่าวไว้ว่าแนวคิดวัฒนธรรมได้รับการพิพากษ์วิจารณ์ในแง่ของวิธีคิดที่เน้นการมองความต่อเนื่องและความคงทนของต้นแบบทางวัฒนธรรมว่าสืบทอดมาจากลักษณะดั้งเดิมว่า เป็นวิธีคิดที่ทำให้มองมิติวัฒนธรรมอย่างหยุดนิ่งไม่เคลื่อนไหว ในขณะที่วิธีคิดในการศึกษาวัฒนธรรมปัจจุบันเน้นการศึกษาในมิติของความเคลื่อนไหวให้มากที่สุด กล่าวคือ มองวัฒนธรรมในแง่กระบวนการคิด เพราะมีการเคลื่อนไหวเพื่อเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตใหม่ และปรับตัวภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน เนื่องจากสังคมต่างๆ รวมทั้งสังคมไทยเองมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมากขึ้น

กล่าวโดยสรุปในการศึกษาคั้งนี้ได้ใช้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน เนื่องจากวัฒนธรรมชุมชนจะก่อให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียว ความร่วมมือในการแก้ไขปัญหา โดยพิจารณาถึงโครงสร้างของวัฒนธรรมชุมชน ได้แก่ ระบบการผลิต หมายถึงระบบการทำมาหากิน ระบบความสัมพันธ์ ประกอบด้วย ครอบครัว เครือญาติ ความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชน ระบบความเชื่อ ประกอบด้วย ศาสนา ระบบคุณค่า พิธีกรรม ความเชื่อดั้งเดิม การให้คุณค่ากับธรรมชาติที่แวดล้อมและการให้ความเคารพแก่บรรพบุรุษ

2.4 เครือข่ายการเรียนรู้

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน นับว่าเป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งได้ เนื่องจากเป็นการยกระดับความสามารถในการคิดวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ หาทางเลือกของการแก้ปัญหา การ

ตัดสินใจเลือกทางเลือกในการแก้ปัญหาและการสรุปทเรียน เพื่อยกระดับสติปัญญาให้สูงขึ้น กระบวนการดังกล่าวเป็นกระบวนการที่ครอบคลุมทั้งเรื่องปลุกจิตสำนึกของคนในการที่มุ่งมั่นจะแก้ปัญหาและพึ่งตนเอง และเรื่องของการพัฒนาความรู้และทักษะในการจัดการกับปัญหาใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างเท่าทันการเปลี่ยนแปลง (ลีลาภรณ์ นาครทรรพ, 2541)

Pressey, Robinson and Horrock (อ้างใน เอกพจน์ เกษมกุลทรัพย์, 2539) ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ ว่าเป็นกระบวนการที่บุคคลได้พยายามปรับพฤติกรรมของตนเพื่อเข้ากับสภาพแวดล้อมตามสถานการณ์ต่างๆ จนสามารถบรรลุเป้าหมายตามที่บุคคลได้ตั้งเป้าหมายไว้

เสรี พงศ์พิศ (2534) ได้กล่าวถึงการเรียนรู้ว่า คือ กระบวนการอันมีรากฐานอยู่ที่ประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิตการเรียนรู้เนื้อหาและการปฏิบัติเป็นหนึ่งเดียว กระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่น เหมาะสมกับท้องถิ่น ช่วยให้บุคคลและชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ องค์ประกอบสำคัญคือ ภูมิปัญญา การปฏิบัติตามแบบอย่างของผู้รู้ การอบรมสั่งสอนในบริบทชุมชนวัฒนธรรมที่เป็นจริงของชาวบ้านในท้องถิ่น

กระบวนการเรียนรู้ที่สามารถยกระดับสติปัญญาของปัจเจกบุคคลและชุมชนได้นั้น จะต้องมึลักษณะเป็นการเรียนรู้ที่ควบคู่ไปกับการปฏิบัติหรือทำกิจกรรมต่างๆ นพ.ประเวศ วะสี (2537) เรียกกระบวนการดังกล่าวว่า "กระบวนการเรียนรู้แบบมีปฏิสัมพันธ์จากการกระทำร่วมกัน (Interactive learning through action)" หรืออีกนัยหนึ่งคือ กระบวนการเรียนรู้แบบ learning by doing กระบวนการเรียนรู้นี้มีไว้เรียนรู้ของปัจเจกบุคคลเท่านั้น แต่เป็นการเรียนรู้ของคนหลายๆ คน ที่มาทำกิจกรรมร่วมกัน

กฤษฎา บุญชัย และคณะ (2538) ได้กล่าวถึง กระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน ในลักษณะการขยายเป็นเครือข่ายซึ่งมีการแพร่กระจายขยายตัวจากเกษตรกรปัจเจกเป็นเกษตรกรเพื่อนบ้าน สุ่มบ้านข้างเคียง สุ่มกลุ่ม สุ่มองค์กรชาวบ้านภายนอก แม้ว่าระดับปัญหาแต่ละคน แต่ละกลุ่มจะต่างระดับกัน แต่เวทีการเรียนรู้ร่วมกันจะช่วยสนับสนุนทั้งกำลังใจ กำลังทรัพยากร และความร่วมมือร่วมใจในการแก้ปัญหา กระบวนการพัฒนาเหล่านี้พัฒนาจนกระทั่งเป็นเครือข่ายสายใยโยงกันยกระดับระหว่างชุมชน เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาในระดับที่ใหญ่ขึ้น โดยใช้วิธีการแบ่งปันความรู้ประสบการณ์ การศึกษาดูงาน การฝึกอบรมสัมมนา และทำกิจกรรมที่ทำให้ชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้ที่มีการพัฒนามากขึ้น สอดคล้องกับการศึกษาของ พดิน แดงจวง (อ้างใน สมศรี ลินสุข, 2540) กล่าวถึงเครือข่ายการเรียนรู้ ไว้ว่าเป็นแนวคิดและกระบวนการในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่าง

บุคคล กลุ่มบุคคล ชุมชน ตลอดจนองค์กรให้เกื้อกูล และเชื่อมโยงกันที่จะช่วยแลกเปลี่ยนความรู้ เครือข่ายการเรียนรู้จึงเป็นกลไกที่จะก่อให้เกิดกระบวนการในการแก้ปัญหาพร้อมกันโดยการแบ่งปันความรู้ ประสบการณ์ แบ่งปันทรัพยากรและอื่นๆ

นักวิจัยประจำสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2540) ได้กล่าวถึงเครือข่ายการเรียนรู้ไว้ว่าเป็นเครือข่ายเพื่อการเรียนรู้กิจกรรมการพัฒนาที่เกิดขึ้นในช่วงแรกๆ ซึ่งเครือข่ายเช่นนี้เกิดขึ้นได้ใน 2 รูปแบบ คือ รูปแบบธรรมชาติ ซึ่งเมื่อชุมชนใดชุมชนหนึ่งสามารถพัฒนากิจกรรมการแก้ไขปัญหาของชุมชนของตนเองได้ ชุมชนอื่นที่อยู่ใกล้เคียงก็จะเข้ามาศึกษาเรียนรู้ และนำรูปแบบและวิธีการไปประยุกต์ใช้กับชุมชนของตนเอง ส่วนอีกรูปแบบหนึ่งเป็นเครือข่ายการจัดตั้ง รูปแบบนี้เกิดจากองค์กรพัฒนาเอกชนต้องการขยายพื้นที่ปฏิบัติงานของตนเอง ก็จะใช้ชุมชนเดิมที่มีประสบการณ์และบทเรียนในกระบวนการพัฒนาแล้ว เป็นสถานที่ศึกษาดูงานและเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์ให้กับชุมชนที่องค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปดำเนินการใหม่ๆ สอดคล้องกับ สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2537) ที่ศึกษาการเกิดขึ้นหรือการรวมตัวเป็นเครือข่าย จากกรณีศึกษาการรวมตัวเป็นเครือข่ายขององค์กรชาวบ้าน พบว่าเครือข่ายอาจเกิดขึ้นได้ใน 2 รูปแบบ กล่าวคือ

1. เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ เครือข่ายที่เป็นสายใยของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในอดีตนั้นเกิดขึ้นโดยธรรมชาติ ซึ่งความสัมพันธ์นี้อาจเนื่องมาจากมีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกัน หรือมีความเชื่อถืออย่างเดียวกัน เป็นครูเป็นศิษย์กัน หรือเคยแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างกัน
2. เกิดขึ้นโดยการจัดตั้ง การเกิดขึ้นของเครือข่ายที่เกิดจากการจัดตั้งอาจเกิดขึ้นจากความพร้อม และความต้องการของผู้นำและเครือข่ายเอง ในบางกรณีเกิดจากการต่อรองขององค์กรภายนอกที่เข้าไปจัดตั้งกลุ่ม เพื่อให้เกิดเครือข่าย

นอกจากนี้ ปาน กิมปี (อ้างใน ปาริชาติ วัลย์เสถียร, 2543) ได้ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเครือข่ายการเรียนรู้ และจัดแบ่งประเภทของเครือข่ายการเรียนรู้ออกเป็น 4 หมวด ได้แก่

1. แบ่งตามจุดมุ่งหมายของการเรียนรู้ มี 2 ลักษณะ คือ ลักษณะแรกเป็นการเรียนรู้ที่มุ่งเอื้อกตบุคคล เป็นการพัฒนาบุคคลในด้านต่างๆ ก่อนที่บุคคลจะนำไปพัฒนาครอบครัว ชุมชนและสังคม ลักษณะที่สองเป็นการเรียนรู้ที่มุ่งเน้นชุมชนเป็นหลัก โดยให้การศึกษาเป็นเครื่องมือที่จะเปลี่ยนแปลงสังคม และเศรษฐกิจของชุมชน
2. แบ่งตามโครงสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ จำแนกออกเป็น 4 ประเภท คือ

2.1 เครือข่ายการเรียนรู้โครงสร้างกระจายศูนย์ มีศูนย์กลางทำหน้าที่ประสานงาน แต่ภารกิจในการจัดการเรียนการสอนจะกระจายความรับผิดชอบให้แก่สมาชิกเครือข่ายซึ่งต่างก็มีความสำคัญเท่ากัน

2.2 เครือข่ายการเรียนรู้โครงสร้างศูนย์ มีองค์กรกลางเป็นทั้งศูนย์ประสานงาน และเป็นแม่ข่ายรวบรวมอำนาจการจัดการ รวมความรู้ไว้ในศูนย์กลาง การลงทุนทั้งด้านอุปกรณ์ เทคโนโลยี และกำลังคนจะอยู่ที่แม่ข่าย

2.3 เครือข่ายการเรียนรู้โครงสร้างลำดับชั้น มีลักษณะเช่นเดียวกับแผนภูมิองค์กร การติดต่อสื่อสารข้อมูลจะต้องผ่านตามลำดับชั้นตอนมาก

2.4 เครือข่ายการเรียนรู้โครงสร้างผสม คือ มีทั้งรูปแบบรวมศูนย์และกระจายศูนย์ เนื่องจากการเรียนรู้มีได้อาศัยสื่อใดสื่อหนึ่งเป็นหลัก หากแต่มีการผสมผสานกันระหว่างสื่อบุคคล และเทคโนโลยี จึงจำเป็นต้องจัดระบบเครือข่ายแบบผสม เพื่อสนองความต้องการได้อย่างกว้างขวาง

3. แบ่งตามหน่วยสังคม

3.1 เครือข่ายการเรียนรู้ระดับบุคคล เป็นเครือข่ายระบบของครอบครัว หรือระบบเครือข่าย ซึ่งจะมีผลต่อการเรียนรู้ของบุคคลค่อนข้างสูง

3.2 เครือข่ายการเรียนรู้ระดับกลุ่ม มองได้มีตีย่อยๆ คือ เครือข่ายการเรียนรู้แบ่งตามกลุ่มบ้าน และเครือข่ายการเรียนรู้ตามอาชีพ

3.3 เครือข่ายการเรียนรู้ระดับชุมชน เป็นเครือข่ายการเรียนรู้ระดับชุมชนกับชุมชนมีความเชื่อมโยงกัน มีการแลกเปลี่ยนพูดคุยกันระหว่างไปเยี่ยมเยียนติดต่อกัน หรือการประชุม

3.4 เครือข่ายการเรียนรู้ระดับสถาบัน สถาบันภายในหมู่บ้านที่มีความสำคัญมาก คือ สถาบันทางศาสนา และสถาบันทางการศึกษา

4. แบ่งตามระดับการปกครองและลักษณะของงาน ได้แก่ เครือข่ายชุมชน เครือข่ายนักพัฒนา เครือข่ายระดับจังหวัด เครือข่ายภาครัฐ เครือข่ายวิชาชีพ เครือข่ายธุรกิจ เครือข่ายสื่อสารมวลชน เครือข่ายวิชาการ เป็นต้น

ทั้งนี้ ชัยนนต์ วรรณะภูมิ (ม.ป.ป.) ได้เสนอกรอบแนวคิดในการศึกษาเครือข่ายการเรียนรู้ว่า การพิจารณาระบบเครือข่ายการเรียนรู้ต้องพิจารณา 2 ประเด็น คือ แนวคิดกับองค์ประกอบของเครือข่ายการเรียนรู้

1. แนวคิดของเครือข่ายการเรียนรู้ เครือข่ายการเรียนรู้จะสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับ

- เครือข่ายสังคม คือเครือข่ายการเรียนรู้ต้องอาศัยเครือข่ายทางสังคมที่จะทำให้เกิดเครือข่ายการเรียนรู้เกิดขึ้นและถ่ายทอดไปมาได้
- แม่ข่าย อาจเป็นแม่ข่ายเดี่ยวหรือแม่ข่ายเชิงซ้อน
- วิถีชีวิต โดยเครือข่ายการเรียนรู้มีฐานอยู่บนวิถีชีวิตหรือปฏิบัติการทางสังคม

2. องค์ประกอบของการเรียนรู้ ประกอบไปด้วยองค์ความรู้ และกระบวนการเรียนรู้ องค์ความรู้ได้แบ่งเป็น 2 ด้าน คือ ลักษณะของความรู้ที่มีลักษณะเป็นทวีลักษณะระหว่างความรู้ของปัจเจกและความรู้ของกลุ่ม กับระดับของเนื้อหา ซึ่งประกอบด้วยปัญญาเชิงวิเคราะห์ควบคู่คุณธรรมและการปฏิบัติ

ในส่วนของกระบวนการเรียนรู้มี 2 ลักษณะ คือ การเรียนแบบดั้งเดิม ที่เป็นการเรียนรู้ในมิติของวัฒนธรรม รวมทั้งการเรียนรู้จากประสบการณ์ชีวิตกับการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับภายนอก เช่น นักวิชาการ นักพัฒนาจากภาครัฐและเอกชน

เช่นเดียวกับ เอนก นาคะบุตร (2536) กล่าวไว้ว่า องค์ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่อยู่ในชุมชน ทั้งปัจเจกและกลุ่มนั้น ปัจจุบันมีกลุ่มกระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นในหมู่บ้าน กระบวนการนี้เป็นการเรียนรู้เรื่องชีวิตของพวกเขาเพื่อแก้ไขปัญหา กลุ่มกระบวนการเรียนรู้ บางคนเรียกว่า องค์กรชาวบ้าน ปัจจุบันมีเนื้อหา 3 เรื่องที่เป็นเรื่องใหญ่ๆ คือ

1. เรื่องการเกษตรที่เป็นเรื่องแวดล้อมของชนบท จะมีกลุ่มเล็ก กลุ่มกิจกรรมย่อยสัมพันธ์กับเรื่องเกษตร โดยรัฐและเอกชนเข้าไปเสริมให้เกิดการเรียนรู้ มีการร่วมกลุ่ม มีการระดมทุนต่อสู้ปัญหา

2. เรื่องเศรษฐกิจ ตั้งแต่กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่มอาชีพต่างๆ

3. เรื่องคุณภาพชีวิตเกิดจากการที่กระทรวงสาธารณสุขและอีกหลายฝ่ายเข้าไปเสริม สำหรับรูปแบบเครือข่ายการเรียนรู้ในชนบทที่ผ่านมา มีกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านชนบทในแนวนอนในรูปแบบต่างๆ ดังนี้

1. กรณีที่เกษตรกรมาพบกันเอง เป็นเรื่องการเชื่อมความรู้ระหว่างพวกที่เป็นปัญญาชนด้วยกัน เช่น พระกับพระมาคุยกัน

2. กรณีที่มีนักวิชาการลงไปคุยกับผู้นำของเขา แล้วเกิดกระบวนการสร้างความรู้ใหม่ขึ้นมา รวมทั้งบางเรื่องเอามาเป็นนโยบายแล้ว เช่น เรื่องป่าชุมชน เรื่องเกษตรผสมผสาน

3. กรณีที่สถาบันภายนอกเข้ามาเสริม เช่น สถาบันวิจัยและพัฒนา สถาบันการศึกษา เข้ามาทำวิจัยเก็บข้อมูลรอบตัวของผู้นำที่มีลักษณะเป็นแม่ข่าย ส่งเสริมความเป็นปัญญาชนและ ขยายการเรียนรู้ที่ทำให้เขาอยู่ภายใต้เครือข่ายของเขาที่แข็งแกร่ง เข้มขันขึ้น และกระจายตัวได้ดีขึ้น โดยผ่านกลไกของเครือข่ายสายความเชื่อ สายเครือญาติ สายกิจกรรม สายปัญหาาร่วมและสายจัดตั้ง

4. กระบวนการเชื่อมผู้นำเข้ากันแล้วเกิดทางเลือกในการแก้ปัญหาและพัฒนาขึ้น
วิชัย ตันศิริ (อ้างใน ชูชาติ เหลี่ยมวานิช, 2537) กล่าวถึงหัวใจสำคัญของเครือข่ายการ เรียนรู้ ว่าคือ การประสานสัมพันธ์อย่างมีพลวัตขององค์ประกอบหรือหน่วยต่างๆ ที่มีอยู่ในเครือข่าย การเรียนรู้ ซึ่งมีหลักการที่สำคัญ คือ

1. การกระตุ้นความคิด ความไม่แสวงหาความรู้ จิตสำนึกในการพัฒนาชุมชน และ การมีส่วนร่วมในการพัฒนา ทั้งนี้เพื่อเพิ่มพูนขีดความสามารถของบุคคลในการตัดสินใจเลือก ทางเลือกที่เหมาะสมสำหรับการแก้ไขปัญหาของตนเองและชุมชน

2. การถ่ายทอด แลกเปลี่ยน และการกระจายความรู้ ทั้งในส่วนของวิทยาการสากล และภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อสนับสนุนการสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับชุมชนและเพื่อ สนับสนุนการเรียนรู้ของบุคคลและชุมชนเกี่ยวกับองค์ความรู้ดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาภายในชุมชน

3. การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร ที่มีอยู่ภายในเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อให้ทุกฝ่ายได้ อาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน สามารถทราบถึงความเคลื่อนไหวของกันและกันได้

4. การระดมและประสานการใช้ทรัพยากรบุคคล วัสดุอุปกรณ์ อาคารสถานที่ งบประมาณ เพื่อให้หน่วยต่างๆ สามารถใช้ทรัพยากรเหล่านี้ร่วมกันเพื่อการพัฒนาชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ และลดความซ้ำซ้อนและสูญเสียเปล่าให้มากที่สุด

ในปัจจุบันเครือข่ายได้ถูกนำมาใช้ในการอธิบายเพื่อขยายแนวคิดเรื่องประชาสังคม การ ก่อรูปและการประสานเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายของกลุ่มประชาสังคมในระดับต่างๆ เป็นโครงสร้างพื้นฐาน สาธารณะ (Civic infrastructure) อันเป็นปัจจัยกำหนดพัฒนาการของขบวนการประชาสังคม ที่ ต้องอาศัยการพบปะของผู้คน ได้มาสัมพันธ์ร่วมกันทำงาน องค์กรเครือข่ายเปรียบเสมือน "องค์กรร่ม" (umbrella organization) ที่เชื่อมองค์กรสมาชิกและสมาชิกเข้าด้วยกัน เป็นช่องทางให้มีการสื่อสาร ระหว่างกัน (channels of communication) พุดคุยแลกเปลี่ยนกันในประเด็นปัญหาที่สนใจร่วมกัน ระดมสมองของผู้คนที่หลากหลายเพื่อแก้ไข พัฒนาสำนักความผูกสายสัมพันธ์ของคน สร้างเครือข่าย

ข้อมูลและแบ่งปันทรัพยากรระหว่างกัน ไม่ว่าจะป็นทรัพยากรบุคคลหรือเงินทุน (ปารีชาติ วัลย์เสถียร, 2543)

โดยสรุปในการศึกษาครั้งนี้ได้ใช้แนวคิดเครือข่ายการเรียนรู้เป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน เนื่องจากเครือข่ายการเรียนรู้จะก่อให้เกิดการพัฒนาความรู้และศักยภาพของชุมชนในการแก้ไขปัญหา โดยกำหนดขอบเขตการศึกษา ดังนี้ แม่ข่ายในการเรียนรู้ องค์ความรู้ กระบวนการถ่ายทอด และการกระจายความรู้ภายในชุมชน ระหว่างชุมชน ทั้งภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน

2.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาในแนวศักยภาพและความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน การศึกษาในแนวนั้นเน้นความสำคัญของการร่วมมือ การพึ่งพาอาศัยกันของชาวบ้าน อันเป็นพื้นฐานในการอยู่ร่วมกันตามวิถีแห่งวัฒนธรรมชุมชน การศึกษา เอกสิทธิ์ พยุหมนตรี (2540) เรื่อง ศักยภาพขององค์กรชุมชนในการดำเนินงานเรื่องเอดส์ในชุมชน ได้พบว่าองค์กรชุมชนบ้านแม่ตาน้อย ได้แก่ กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มผู้นำศาสนา กลุ่มหนุ่มสาว กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มแม่บ้าน และกลุ่มผู้นำอาชีพต่างๆ เป็นองค์กรชุมชนที่มีศักยภาพในการดำเนินงานเรื่องโรคเอดส์ในชุมชน เนื่องจากมีองค์ประกอบที่ทำให้เกิดความพร้อมในด้านเวลาและจิตใจ คือ เป็นองค์กรที่มีผู้นำที่มีความเข้มแข็ง เสียสละ สนใจปัญหาและต้องการแก้ไขปัญหาในชุมชน รวมทั้งเป็นองค์กรชุมชนที่มีอำนาจเครือข่ายในชุมชน การได้รับข้อมูลข่าวสารมากกว่า มีประสบการณ์ในการศึกษาและพัฒนาในชุมชนดีพอสมควรและมีระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลและองค์กรทั้งภายในและภายนอกชุมชน การพัฒนารูปแบบและกระบวนการเสริมศักยภาพขององค์กรชุมชนให้มีศักยภาพในการเป็นแกนนำดำเนินงานเรื่องโรคเอดส์ในชุมชนนั้น ควรเป็นรูปแบบและกระบวนการเรียนรู้เป็นกลุ่มแบบมีส่วนร่วมที่จะแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ข้อมูลข่าวสารซึ่งกันและกันและเป็นการเปิดโอกาสให้มีการระดมความคิดเห็นของทุกคนในการเสนอภาพปัญหาโรคเอดส์ในชุมชน

การศึกษาเรื่อง ศักยภาพผู้นำและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น ของปรีชา อูยตระกูล (2533) ได้ชี้ให้เห็นว่า ผู้นำชุมชนที่ศึกษา มีทั้งผู้นำทางความคิด ผู้นำทางศีลธรรมและผู้นำทางการปฏิบัติ ผู้นำสามารถวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของสังคมทั้งภายในและภายนอกชุมชน โดยสามารถผสมผสานความคิดที่อยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นและภูมิปัญญาสากล และสามารถสื่อความคิด

ไปยังชาวบ้านในชุมชนได้อย่างมีพลัง โดยให้ภาษาและตัวอย่างแบบพื้นบ้าน นอกจากนี้ยังมีเครือข่ายผู้นำที่ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และจัดตั้งโดยองค์กรของรัฐและเอกชน โดยเน้นความสัมพันธ์แนวราบและการแลกเปลี่ยนความคิด ประสบการณ์การทำงาน การร่วมกิจกรรมและการแลกเปลี่ยนทรัพยากร

การศึกษานี้สอดคล้องกับงานของ วิมลลักษณ์ ชูชาติ (2540) ที่ได้วิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งเสริมความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน รวมทั้งเงื่อนไขต่างๆ ที่กำหนดรูปแบบขององค์กรชุมชน การศึกษารูปแบบองค์กรชุมชน 4 แห่ง คือ กลุ่มฮักเมืองน่าน จ.น่าน กลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำแม่วาง จ. เชียงใหม่ กลุ่มอนุรักษ์ทางเล็ทชุมชนแม่ทา จ.ลำพูน และกลุ่มอนุรักษ์ดอยแม่สลอง จ. เชียงราย พบว่า องค์กรชุมชนแต่ละแห่งมีลักษณะร่วมกันดังนี้ มีวัฒนธรรมเป็นพื้นฐานในการรวมกลุ่ม โครงสร้างทางสังคมเป็นแนวราบมากกว่าแนวตั้ง รูปแบบความสัมพันธ์เป็นแบบเครือข่าย และเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนและระหว่างชุมชน อาจกล่าวได้ว่า ลักษณะร่วมทั้งสี่คือ ปัจจัยหลักในการสร้างความเข้มแข็งให้กับองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

งานศึกษาของ มงคล ด้านธานินท์ และบัญชา แก้วสอง (2536) ได้วิเคราะห์แบบแผนของการจัดองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนว่ามี 3 ลักษณะ คือ การจัดการที่อิงอยู่กับระบบวัฒนธรรมและความเชื่อ (Cultural Based Model) โดยเฉพาะระบบอาวุโส ระบบเครือญาติ เป็นฐานสำคัญแก่กลุ่มผู้นำซึ่งเป็นแกนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ รูปแบบที่สองคือแบบแผนการจัดการที่อยู่บนพื้นฐานทางเศรษฐกิจ (Economic Based Model) ปัจจัยทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่กลุ่มผู้นำได้รับการสนับสนุนจากชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และรูปแบบการจัดการที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง (Political Based Model) ขบวนการทางสังคมที่ก่อตัวในชุมชนมีจุดมุ่งหมายเพื่อต่อสู้และต่อรองทางการเมืองกับรัฐ อันเนื่องมาจากความไม่เห็นด้วย หรือต่อต้านการดำเนินนโยบายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของรัฐ

ทีมงานวิจัยประชาคมจังหวัดน่าน (2540) ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง พัฒนาการ บทบาท และศักยภาพของกลุ่ม/องค์กรประชาคมในจังหวัดน่าน พบว่ากลุ่มฮักเมืองน่านเป็นองค์กรที่มีจุดแข็งในการทำกิจกรรมอยู่หลายประการด้วยกัน กล่าวคือ การดำเนินกิจกรรมต่างๆ ได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาคน การมีส่วนร่วมของประชาชน ความเป็นชุมชนท้องถิ่น ทำให้เกิดกลุ่มคนในเครือข่ายมีความรัก ความผูกพัน ความเอื้ออาทร ความสนใจ และมีผลประโยชน์ร่วมกันในระดับกว้างและลึกซึ้งถือว่าเป็นต้นทุนทางสังคมที่สำคัญ ในกลุ่มเครือข่ายเมืองครุภาคีต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมที่หลากหลาย เช่น พระสงฆ์ซึ่งเป็นสถาบันที่มีบทบาทสำคัญในชุมชน เนื่องจากสถาบันสงฆ์ได้สร้างให้คนใน

ชุมชนมีความศรัทธา ซึ่งทำให้การสร้างและการทำกิจกรรมต่างๆ ภายในชุมชนเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง และทำได้ง่ายขึ้น ความหลากหลายของเครือข่าย มีความหลากหลายทั้งในแง่พื้นที่ ความหลากหลายในรูปแบบกิจกรรม ความหลากหลายในความสนใจของปัญหาต่างๆ และหลากหลายของกลุ่มคนที่มาร่วมกัน นอกจากนี้กลุ่ม/องค์กรต่างๆ มีการรวมตัวแบบธรรมชาติ ทั้งนี้เกิดจากกลุ่มที่ประสบปัญหาเช่นเดียวกัน มีจุดสนใจหรือแนวคิดคล้ายคลึงกัน จึงทำให้มีการยึดโยงกลุ่มไว้อย่างเหนียวแน่น การประยุกต์พิธีกรรมทางศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ ทำให้เกิดความเชื่อในพิธีกรรมเหล่านั้น ซึ่งสามารถที่จะคงไว้ซึ่งทรัพยากรได้อย่างยั่งยืน นอกจากนี้ยังมีการประสานทรัพยากรทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน ตลอดจนการประสานงานกับกลุ่มองค์กรต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน เข้ามาร่วมดำเนินการกับองค์กรชาวบ้าน รวมทั้งการหางบประมาณมาสนับสนุนกลุ่มเครือข่ายต่างๆ ทั้งในรูปแบบการให้เปล่า กู้ไม่มีดอกเบี้ยหรือดอกเบี้ยต่ำ และการร่วมหุ้น เป็นต้น

เพื่อสนับสนุนแนวคิดเรื่องเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ผู้วิจัยได้ค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้อง พบว่าการเรียนรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น ในแต่ละแห่งจะมีความแตกต่างกัน การรักษาดูแลทรัพยากรอาจจะมิใช่เพียงพื้นที่เดียวหรือหมู่บ้านเดียว เพราะการกระจายตัวของทรัพยากรอาจอยู่ในระดับกว้าง ชุมชนแต่ละแห่งมีการใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่น ตามลุ่มน้ำเดียวกัน ล้นเขาเดียวกัน เป็นต้น ทำให้มีความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านอย่างเป็นเครือข่าย จากการศึกษาเรื่องป่าชุมชนภาคเหนือ (ตอนบน) กรณีศึกษาป่าชุมชนบ้านแม่หาร อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน ของยศ ล้นตลบัตติ และคณะ (2540) พบว่ามีการใช้น้ำจากห้วยแม่หารร่วมกันหลายหมู่บ้าน คือ บ้านแม่ต๊อบ บ้านแพ บ้านป่าหมาก บ้านแทะลาดาบ และบ้านพะมอลอ การใช้ประโยชน์จากลำน้ำเดียวกันทำให้ชุมชนมีความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน ประกอบกับมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายโดยผ่านทางารแต่งงานกันในระหว่างชุมชน ทำให้การรวมตัวเป็นไปอย่างสะดวก บ้านแม่หารเป็นบ้านดั้งเดิมจึงเป็นศูนย์กลางการวางกฎเกณฑ์ในการใช้ป่าชุมชน ซึ่งทุกชุมชนต้องยอมรับและเคารพในกฎเกณฑ์จากการใช้ป่าชุมชนดั้งเดิมที่บ้านแม่หารได้วางไว้ ดังนั้นทุกคนจึงมีความรู้สึกเป็นเจ้าของป่าชุมชนน้ำร่วมกันโดยสะท้อนการรวมพลังกันในรูปของเครือข่ายความร่วมมือระหว่างหมู่บ้านในการขับไล่บริษัทสัมปทานไม่ให้เข้ามาทำไม้ในเขตชุมชนห้วย

นอกจากนี้ ประหยัด จตุพรพิทักษ์กุล (2538) ได้ศึกษาเครือข่ายการเรียนรู้เกี่ยวกับระบบเกษตรกรรมทางเลือกของชุมชน พบว่าเงื่อนไขและปัจจัยที่มีผลต่อการเกิดเครือข่ายการเรียนรู้

1. ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนที่มีสัมพันธ์ทางเครือญาติสูง

2. บทเรียนการเผชิญกับวิกฤตการณ์ปัญหาาร่วมกันของชุมชนที่ได้เรียนรู้ปัญหาและบทเรียน การแก้ไขปัญหาร่วมกัน
3. วัฒนธรรมและประเพณีของชุมชนท้องถิ่น ที่ต้องมีพิธีกรรมต่างๆ ร่วมกันเป็นสื่อในการพบปะ และการผลิตทางอุดมการณ์ในการดำเนินชีวิตร่วมกันของชุมชน
4. องค์กรชุมชนหรือการรวมกลุ่มทำกิจกรรมแก้ไขปัญหาร่วมกัน การจัดการกลุ่มนอก จากเป็นการดำเนินการแก้ไขปัญหาแล้ว กลุ่มยังอยู่ในฐานะที่สร้างเงื่อนไขให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน
5. ความสามารถของผู้นำ หรือแม่ข่ายการเรียนรู้ของชุมชน ที่มีอุดมการณ์เพื่อชุมชน มีความสามารถในการคิดวิเคราะห์ที่เท่าทันสถานการณ์ กระตือรือร้นในการแก้ไข ปัญหาของชุมชน
6. การคมนาคมและการสื่อสารมวลชน ที่ได้รับการพัฒนาเพื่อให้คนในชุมชนติดต่อสื่อสารกันได้สะดวกรวดเร็วมากขึ้น
7. สถานการณ์ทางการเมือง ทั้งการเมืองในระดับชุมชนในการปกป้องดูแลการจัดการ ทรัพยากรของท้องถิ่น และสถานการณ์การเมืองระดับชาติที่เป็นกระแสและ บรรยากาศการเมืองแบบประชาธิปไตย
8. การสนับสนุนจากภายนอกโดยเฉพาะการสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ สนับสนุนให้เกิดความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ทั้งด้านข้อมูลข่าวสาร เงินทุน กำลังใจ ในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

ซึ่งสอดคล้องกับ การศึกษาของ กอบกาญจน์ พจน์ชนะชัย (2538) เรื่องเครือข่ายการ เรียนรู้และการจัดการของชุมชนเกี่ยวกับป่าชุมชน พบว่าการสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการดูแล รักษาป่าและการรักษาป่าเป็นป่าผืนเดียวกัน รวมทั้งการขยายเครือข่ายทั้งแนวตั้งและแนวนอนทำให้ องค์กรชุมชนมีความเข้มแข็ง ซึ่งเครือข่ายการเรียนรู้ในการถ่ายทอดแนวคิดด้านการดูแลและจัดการ ป่าของชุมชน พบว่า เครือข่ายการเรียนรู้ของบุคคลเริ่มต้นจากครอบครัว เครือญาติ การเข้าร่วมพิธี กรรมต่างๆ การเรียนรู้จากวัด และการเรียนรู้จากกลุ่มตามลักษณะของการตั้งบ้านเรือน กลุ่มอาชีพ และคณะกรรมการป่าชุมชน เครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างชุมชนจะอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ผ่าน พิธีกรรมซึ่งก่อให้เกิดเครือข่ายหัววัด เครือข่ายกิจกรรมและความเชื่อระหว่างชุมชน การประชุมสภา ตำบลเป็นการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของผู้นำชุมชนที่เข้าร่วมประชุม หน่วยงานราชการและหน่วย

งานองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาสนับสนุนให้เกิดเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างหมู่บ้าน ดังนั้น กระบวนการเรียนรู้จึงมีอยู่ 2 ลักษณะ คือ กระบวนการเรียนรู้แบบไม่เป็นทางการ คือ การเรียนรู้จากวิถีชีวิต ความเชื่อ การถ่ายทอดบอกเล่าสืบต่อมา และกระบวนการเรียนรู้จากความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องข้างต้น สามารถสรุปสาระสำคัญที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในครั้งนี้ กล่าวคือ ชุมชนที่มีความสามารถในการจัดการทรัพยากรและแก้ไขปัญหาของชุมชนนั้นเกิดจากการมีผู้นำที่มีความรู้ความสามารถ มีรากฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนในการจัดการและแก้ไขปัญหา โดยการอาศัยพิธีกรรมและระบบเครือญาติในการกระบวนการถ่ายทอดความรู้และสร้างจิตสำนึก การเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้และเครือข่ายองค์กรชุมชน รวมทั้งในการประสานทรัพยากรทั้งจากภายในชุมชนและภายนอกชุมชน

2.5 กรอบแนวคิดในการวิจัย

เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาถึงความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษากลุ่มอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำบ้านดอนแก้ว หมู่ที่ 6 ต.ป่าคา อําเภอกาบัง จ.น่าน ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มของชาวบ้านในการแก้ปัญหาและอนุรักษ์ทรัพยากรในห้องถิ่นของตน การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดหลัก 3 แนวคิด คือ ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน โดยศึกษาประเด็นความเป็นมา องค์กรประกอบ โครงสร้าง และพัฒนาการขององค์กรทั้งทางด้านโครงสร้างและกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และผลการดำเนินงาน ที่แสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในการอธิบายความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน โดยอาศัยความร่วมมือ ความผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนภายในชุมชน ระบบสัมพันธ์ทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน ระบบความเชื่อต่างๆ ในการดำเนินกิจกรรมของกลุ่มจนประสบผลสำเร็จจนเป็นที่ยอมรับขององค์กรทั้งภาครัฐและเอกชนและสามารถดำรงสถานภาพของกลุ่มในการอนุรักษ์เป็นระยะเวลายาวนาน ขณะเดียวกันผู้วิจัยได้มองชุมชนในลักษณะหยุดนิ่ง หากมีการเคลื่อนไหวและติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอก ดังนั้น ทำให้องค์กรชุมชนจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ หรือปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ในการดำเนินกิจกรรม การหาทุนเพื่อนหรือเครือข่ายความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทำให้องค์กรชุมชนพัฒนา

พัฒนาศักยภาพของตนอย่างเท่าทันต่อสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นใหม่ ในประเด็นนี้ผู้วิจัยได้อธิบายโดยใช้แนวคิดเรื่องเครือข่ายการเรียนรู้ ทั้งนี้ผู้วิจัยได้นำเสนอกกรอบแนวคิดในการวิจัย ตามแผนผังดังต่อไปนี้

